

ӘОЖ 002.2(091)

Ө. Әбдиманұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: abdimanuly@rumbler.ru

«Қазақ» газетіндегі ұлт руханиятының өзекті мәселелері

XX ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық өмірінде, даму тарихында ерекше орын алған “Қазақ” газетінің жарық көргеніне биыл 100 жыл. Оның 1913 жылдың 2 ақпанында Орынбор қаласында “Каримов, Хусайыновтар баспасынан” шыққандығы тарихтан белгілі. Патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы ашық түрде ұлт-азаттық саяси күреске шығуды қолдаған, халқының азаттығы мен бостандығы жолында белсенді де батыл күрес жүргізген қазақ зиялыларының басым бөлігі осы “Қазақ” (1913-1918) газетінің маңына топтасты.

Түйін сөздер: “Қазақ” газеті, ағартушылық идея, рух сыны, жәдитшілік қозғалыс, мұсылман съезі, қазақ тілі, қазақ әдебиеті.

O. Abdimanylu

Actual problems about national spirituality on newspaper “Kazak” pages

100 years from the date of a release of the newspaper «Kazak» which occupied a special role in public life and in historical development of the Kazakh people at the beginning of the XX century were executed. It is known that the newspaper was issued on February 2, 1913 in the city of Orenburg from «Karimovs, Husainov’s Printing house». The greatest part of the Kazakh intellectuals which openly supported national liberation and political struggle against colonizer policy of imperial Russia and actively fought for freedom and independence of the people, all of them rallied round the newspaper «Kazak» (1913-1918).

Key words: newspaper “Kazak”, educational idea, spirit of criticism, dzhadidizm movement, congress mysylmanov, Kazakh language, Kazakh literature.

O. Абдиманұлы

Актуальные проблемы о национальной духовности на страницах газеты «Қазақ»

Исполнилось 100 лет со дня выхода газеты «Қазақ», которая занимала особую роль в общественной жизни и в историческом развитии казахского народа в начале XX века. Известно, что газета была выпущена 2 февраля 1913 года в городе Оренбург из «Типографии Каримовых, Хусаиновых». Наибольшая часть казахской интеллигенции, которая открыто поддерживала национально-освободительную и политическую борьбу против колонизаторской политики царской России и активно боролась за свободу и независимость своего народа, все они сплотились вокруг газеты «Қазақ» (1913-1918).

Ключевые слова: газета “Қазақ”, просветительская идея, дух критицизма, движение джадидизма, съезд мусульманов, казахский язык, казахская литература.

XX ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық өмірінде, даму тарихында ерекше орын алған “Қазақ” газетінің жарық көргеніне биыл 100 жыл. Оның 1913 жылдың 2 ақпанында Орынбор қаласында “Каримов, Хусайыновтар баспасынан” шыққандығы тарихтан белгілі. Патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы ашық түрде ұлт-азаттық саяси күреске шығуды қолдаған, халқының азаттығы мен бостандығы жолында белсенді де батыл күрес жүргізген

қазақ зиялыларының басым бөлігі осы “Қазақ” (1913-1918) газетінің маңына топтасты.

Олардың басты мақсаттары “Қазақ” газетінің 4 санындағы Ахаң жазған бас мақалада айқын көрсетілген: “Істің мәні жалғыз-ақ тамақ асырап күн көруде қалмас, өз бетімен күн көре алмаса, өзге жұрттың есігінде жүріп, малайлықта тамақ асырап, қазақ тіршілігін өтер ғой... өз алдына дербес ұлт болып, Еділден Ертіске, Оралдан Ауғанға шейін тұтас тұрған халық едік.

Арамызға әр жұрт кіріскенде солармен қатар атымыз жоғалмай қазақ ұлты болып тұра аламыз ба? Осы біздің төсекте дөңбекшітіп ұйқымызды бөлетін нәрсе”.

Басылымның осы күрестерде баса назар аударған басты мәселесінің бірі ұлт тілінің өркендеуі мен ұлт әдебиетінің өркен жаюы еді. Бұл мәселелерге қатысты жайындағы ұлт зиялылары арасындағы пікірталастарда көбіне “Қазақ” маңындағы оқығандар ой-тұжырымдары дұрысқа шығып отырды. Осы жайлы 1932 жылы шыққан кітабында Сәбит Мұқановтың: “Қазақ” “Айқап” шала пісірген нәрселерді дұрыс пісірді, көмескі пікірлерді айқындады, сонымен қатар “Қазақпен” қазақтың тілі туды, таза қазақ тілінде шыққан баспасөз “Қазақ” газеті ғана болды... көпшіліктің пікір көші “Айқаптан” “Қазаққа” ауды”(1,52), – деуі қиын кезеңде ащы шындықты айтуы болатын.

Жалпы, түркі тектес халықтарда ағартушылық идеяның өріс алу тарихы арыда жатыр. Ол түркі халқына ортақ алфавит үлгісін жасау және әдеби тілді қалыптастыру жайлы ізденістер болатын. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, Россия мұсылмандары ескі оқу жүйесінің (қадым) көптеген кемшіліктерін таба бастады. Сондықтан да мұсылмандық оқудың жаңа бағдарламасын жасау кезек күттірмес мәселенің біріне айналды. Ескі оқудың кемшіліктерін көрсетіп, жетілдірудің жолын ұсынғандар Хусайын Файзханов, Дамулла Шихабуддин ибн Бахауддин (Әл-Маржани) секілді татар діни оқымыстылары еді.

Осылайша, басталған мұсылмандық оқудың оң өзгеріске бет бұруын жаңа белеске көтерген – Исмаилбек Гаспринский (1851-1914). Ол араб-түрік ғалымдарына тән дәстүрмен өз туған жерін лақап есім етіп алған (Қырымдағы Гаспара ауылы) өте білімді, шетелдерде оқыған (Париж, 1872-1874) ғұлама жан болатын. И. Гаспринский өзінің мұсылмандық оқыту жүйесін жетілдірудегі көзқарастарын «Орыс мұсылмандары» («Русское мусульманство») Мысли, заметки, наблюдения мусульманина) деген кітабында жинақтап айтса, нақты жаңа оқыту құралы ретінде «Усул сотие» жолымен тәртіптелген әліппе «Ходжа субьян» (Балалар оқытушысы) атты оқулық хрестоматия шығарған. Сонымен қатар оның «Түрік синтаксисі», «Мәдениет исламия» тәрізді зерттеу еңбектері бар. Міне, осы бір Рос-

сия мұсылмандарындағы өзгеріс кейін ірі жәдитшілдік қозғалысқа айналды.

Ахмет Байтұрсынов Гаспринский сияқты ұстаздар еңбегін жоққа шығарған емес. Ол ұстаз салған жолды жаңғыртып, өз халқының пайдасына жаратып, өзіндік жол тапқанымен, Исмаилбек Гаспринскийдің жалпы түркі халқына еткен еңбегін жоғары бағалады. Гаспринский қайтыс болғаннан кейін оны «бас ұстаз, жолбасшы» көріп, ол туралы: «Ол таусылмас мәңгілік идея тастап кетті... Болашақты көре білуге үйретті», – деп жазып, әділ бағасын берді. Өзінің оқу-ағартуға, баспасөзге қатысты мақалаларында Гаспринскийдің ағартушылық еңбектерін аса жоғары бағалап, «...Россия мұсылмандары арасында бес-алты мыңға жуық бастауыш мектептің бәрінің үлгісі Гаспринский мектебі... Бұл күнде төте оқу үшін шығарылған неше түрлі әліппе болса, бәрі де үлгіні Гаспринский шығарған әліппеден алған еді. Бұл күнде 10 мыңға жуық мұғалімнің бас ұстазы, жолбасшысы – Гаспринский» (2) – деп жазды. Оның тек оқу-ағарту ісінде ғана емес, баспасөзде де көшбасшы екендігін әрқашан да есте тұтып, «Тәржімән» туралы: «4-5 жылдың ішінде шығып тоқтаған һәм осы күнде шығып тұрған түрліше газеталардың бәрі «Тәржіманның» балалары», – деуі адал көңілден шыққан ризалық белгісі еді. Міржакып Дулатов та Исмаилбек Гаспринскийді аса жоғары бағалап, ол қайтыс болғанда мақала жазды. Онда Гаспринский қазасы «бүтін жұрттың көктегі айы мен күні жоғалғаннан кем болған жоқ» деп қатты күйзеліс білдіреді. Және оның ағартушылық еңбегін айрықша бағалап, «Гаспринский – өзінің заманында жалғыз Россия мұсылмандары емес, бүтін мұсылман дүниесінің үлұғ адамы»(3) деген болатын.

Қазақ зиялыларының түркі тектес халықтарға ортақ әдеби тіл ретінде татар тілінің болуына қарсылығы өз халқының қамын ойлағандықтан болатын. Ахмет Байтұрсынов 1913 жылы 10 февральда «Қазақта» жарияланған «Орынбор 10 февраль» атты бас мақалада тіл жайын тереңнен қозғап, сөз қылады. Қазақ халқының жасампаз жебеушісі өз ойын былай түйіндейді: «Басқа жұртпен араласқанда, өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде сөзі (әдебиеті) бар жұрттар ғана тұрады. Өз тілімен сөйлескен өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы һеш уақытта адам құрымай, жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең

қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады».

Ұлттықтың, ұлттық тілдің сақталу жолындағы күрес еш тоқтаған емес.

1914 ж. Петербургте өткен мұсылман съезінде тіл мәселесі қозғалып, татар зиялылары татар тілінің түрік қауымды жұртқа ортақ тіл болып қабылдануын сұранған. Бұл съездің материалын Әлихан Бөкейханов «Қазақтың» 1914 жылдың 85-90 сандарында жариялады. Газеттің бірнеше санында жарық көрген осы мақалалардың бірінде Әлихан былай деп жазды: «Мұсылман съезі қараған закон жобасында жазылған екен рухани мекемелерде қағаз татарша тілмен жазылсын деп». Бұдан әрі автор өзінің бұл бапқа қарсылық білдіргенін баяндайды, ал қарсылық негізсіз емес еді. Оның себебін Ә. Бөкейханов нақты дәлелдермен байыптайды. «Түркі затты халықта біздің қазақтай бір жерде тізе қосып, қалың отырған іргелі ел жоқ. Біздің тілді қазақ жерін араламаған мұсылман бауырларымыз қайдан білсін, біз кітап жазып, журнал-газета шығара бастағанымыз осы 3-4 жыл ғана арасында. Анық түрік затты халық тілі қазақта...». Ол бұның дәлелі ретінде Абай, Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан өлеңдерінен мысал келтіреді. Сөйтіп «... осылардай ақыны бар бір жерде тізе қосып отырған 5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады» деген өткір сұрақ қойып, оған өзі жауап береді. «Біздің қазақ осы тілін тастап, татарға мінгескені адасқандық болар... татар тілі деген тіл тағы біреу емес. Кавказ, Қырым ауылындағы татарды Қазан татарымен сөйлестірсе, бірін-бірі ұға ма, жұртқа ыңғайлы болу үшін һәр облыста һәр жұрттың өз тілімен жазылсын дедік», – дейді түйінді сөзінде. Сөйте келе былай тұжырымдайды: «Көп таластан кейін съезд рухани мекеме қағазы татар-түрік тілімен жазылсын деді. Біз қазақ тілі законға жазылсын деп айта алмадық, жығылатын болған соң «Түрік» дегеннің ішіне кірдік қой деп тоқтадық».

Әлиханның «Рухани мекеме қағазы» деген сөзінің мәні бүкіл рухани жазба (кітап, баспасөз, т.б.) татар тілінде болуы керек деген татар зиялыларының талабын білдіреді. Бұл мақаладан біз сол бір тұста қазақ тіліне қатты қауіп төнгенін аңғарамыз. Әдебиетті жасаушы тіл де, рухани қазына әдебиет те өзгенің қолжаулығына айналып кету қаупі туғанын

байқаймыз. Бұл қауіп қазақ тілі мен әдебиетіне үнемі қатер төндіріп келді. XX ғасырдың бас кезіндегі кітап, баспасөз ісін өркендетудегі материалдық-техникалық базаның жұтандығы қазақ ақын-жазушыларының өз шығармаларын бастыруда татар баспаханаларына кіріптар болуы бұл қауіпті күшейте түспесе кеміткен жоқ.

Мұны сол тұста жарияланған тағы да бір мақаладан байқаймыз. 1916 жылы «Қазақ» газетінде «Ғалия» медресесінде оқитын 34 қазақ шәкіртінің қолы қойылған ашық хат жарияланған. Онда қазақша оқыту, қазақша оқулықтар шығару жайы айтылған болатын. Бұған татардың «Уақыт» газеті қарсылық білдіріп, қазақ шәкірттерін ұлттар достығына сына қағушылар ретінде айыптаған. Осы кезде Ахмет Байтұрсынов әлгі хат жариялаған басылым – «Уақытқа» «Қазақтың» бас жазушысы ретінде жауап қайтаруды парыз тұтып, бас мақала жазған-ды. Осы мақаласында ол қазақтың төл әдебиетінің, журналистикасының өз жолымен дамуын ең басты шарт деп қарайды. Өзгенің өрісіне жайылып, жетегінде кетпеу керек деген мәселені ашық айтады. «Даудың асыл түбі шәкірттердің хатында емес, қазақша газет һәм кітап шығып отырғандығында. Қазақша кітаптар һәм газетта шықпаса, шәкірттер балаларды қазақша оқыту керек деп айтпас та еді. Сөз түбі бізге тірелетін болған соң, қазақша газетта һәм кітап шығарып отырған біз сөйлеп, қазақша газетта һәм кітаптарды неге қазақша шығарып отырғанымызды баяндап, заңды түбін ажыратпасақ болмайды» (4).

Ахмет мәселені осылай баяндай келіп, татар зиялыларының әрекеті өзімнен басқаға болмасын деген ойдан туғандығын нақты мысалдармен дәлелдейді. Сөйтіп, қазақ газеттері мен кітаптарын қазақша шығарудан ешқашан таймайтындықтарын ашық білдіреді. «Газетта һәм кітаптар халық оятып, ілгері ұмтылуына себепші зат болса, олардың да шығатын кезі осы шақ. Сондай болмаса, татарша болмаса, газетта да, кітап та жоқ деп татар бауырларымыз отырса, қазақ үшін татарша газет шығаратын едік, татар тілін білмейміз деп, қамалып біз отырсақ, татар үшін өте жағымды болар. Бірақ қазақ үшін қалай болар? Құрбандық тым зор болмас па?»

А. Байтұрсынов қазақ әдебиеті мен көсемсөзін қорғауының басты себебін былай-

ша түсіндіреді: «Басқа тілде шыққан газета һәм кітаптар халық ықыласын түсіре алмайды. Халық ықыласы түспеген газета һәм кітаптар халыққа тарап, оқылмайды. Халыққа тарамаған газета һәм кітаптан пайда болады деп айта алмаймыз». Ұлт тілі туралы өз ойларын осылай тұжырымдай келе Ахмет мақала соңында ірге ажыратуға емес, бірлікке шақырады.

Қазақ зиялыларының мұндай ой-пікірлері татардың алдыңғы қатарлы ағартушы ақын-жазушыларынан қолдау тапты. Мәселен, қазақ халқының жанашырларының бірі Ғалымжан Ибрагимов қазақ зиялыларын жақтап шықты. Ол 1916 жылы «Аң» атты татардың әдеби журналында «Тілдері басқа болса да көңілдері бір» деген мақала жазып, әр кезеңде әртүрлі түрік тілдерінің алға шығып отырғандығын айта келіп, бүгінгі күнде қазақ тілінің де өзіндік дамуына толық мүмкіндігі бар екендігін толық дәлелдеген. «Қазақ әдебиеті бар екендігі нақты факті. Бүкіл қазақ сахарасына әдеби азық болып келген өлеңдер мен жырлары бар, кең далаға әуезі жаңғырған Ибраһим Құнанбайлар, соңғы Сералин, Дулатовтар, «Қазақстан», «Қазақ», «Айқаптар», қазақ мектептеріне еніп, терең тамыр жайып бара жатқан оқу құралдары – осылармен қазақ тілінде бас көтерген әдебиет қазір жоққа шығаруға болмайтын факт», – деп қазақ әдебиетінің іргелі әдебиет екендігін атап көрсеткен. Сөйтіп, қазақ тілі мен әдебиетін жоққа шығарғысы келгендерге қарсылық білдірген. «Бүтін қазақ зиялысын татарластырыңыз, оларды татарша жазуға көндіріңіз – бұл, бәлкім, мүмкін болар. Бірақ бұл ұзаққа бара алмас. Бұлай жасау уақытша ғана жасалынар, ақырында барып, бәрібір өзінің табиғи ағымына түсер» (230-231), – дейді ол өз түйінінде.

Жоғарыда айтылғандардың бар қазақ зиялыларының, соның ішінде «Қазақ» тобының өз ұлты әдебиетінің даму жолдарын айқын-дауының нақты көрінісі.

XX ғасыр басында қазақ ақын-жазушылары биікке көтерілген өзге де алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесіне көз салып, жан-жақты әдеби байланысқа түсе бастады. Осы тұста батысшыл бағыттағы зиялылар тобындағы ақын-жазушылар батыстық әдебиетке көп ден қойғаны байқалады. Мәселен, бұл жайт «Қазақ» газетінде жарияланған «Әдебиетімізге көз салу» атты «Н» бүркеншік есімді

автордың бағдарламалық мақаласынан көрінеді. Мұнда әдебиеттер байланысы, бір-біріне әсері, үйрену, тәжірибе мектебі, дәстүр мен жаңашылдық жан-жақты сөз болып, қазақ әдебиетінің бет-бағдары қандай болуы керек деген өткір сұрақ төңірегінде ой қозғалады. Қазақтың жазба әдебиеті – жаңа қалыптасып келе жатқан жас әдебиет. Ендеше ол кімнен үйренуі керек, кімге қарап түзелуі керек деген мәселеде автор пікірі айқын. Ол алдыңғы қатарлы Еуропа әдебиетінен үйрену керек деген кесімді пікірін айтады. Бірақ автор көзсіз еліктеуге қарсы. «Еліктеу сондай нәрсе, оның мүмкін қадар есімізге кем түсірелік, бірақ басқаларға бас бүтін ермеу біз секілділер үшін қиын іс... Еліктеу дәуірін басымыздан кешірмей кете алмаймыз» (6). Көзсіз еліктеу неге апарып соғарына ол бірнеше әдебиетті барлай отырып көз жеткізеді. Шағатай әдебиетінің араб, парсы әдебиетінің әсерімен дәуірлегенін, бұл әдебиеттің Науаи сияқты ірі өкілдерінің, Ширази, Сағди, Хайам сияқты парсы әдебиетінің классиктерінен көп үйренгеніне зер салады. Бірақ бұл да еліктеудің үнемі жемісті бола бермесіне Осман-түрік әдебиетінен келтіреді. «Басқалардан үлгі алып еліктеу ғатманыларда күшейгені сонша, бір сыншының айтуынша, ескі Визанис бағында серуендеп жүрген иран қызына ұқсап қалды», – дейді ол. Неліктен Еуропа әдебиетіне еліктеу керек екендігіне мақала авторы мынадай дәлел ұсынады: «Өйткені Еуропа мәдениетінің бар асылы – рух сыны – дух критицизма; Бұл бізді жүре алмайтын тұйыққа, шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны біздің жаңа көзімізді ашып, қатамызды көрсетер. Абай адабиятымыздың атасы бұл жолдың қорқынышсыз, біздің үшін пайдалы екенін сезіп, сол жаққа бұрылды. Әйтпесе Абай үшін ғарап ғажам (парсы Х. А.) жолы ашық еді».

Көріп отырғанымыздай, XX ғасыр басында шығыспен қатар Еуропа әдебиетіне еліктеу белең алғаны айқын байқалады. Бұл тұста, әсіресе орыс әдебиетінен үйрену кең етек жайғанын жоққа шығара алмаймыз. Оның ең бір жанды көрінісі аударма шығармалардың көптеп пайда бола бастауы болатын. Әдеби байланыс жайлы сөз бастаған кезде әдеби байланыстың ең бір өнімді саласы өзге жұрттың озық үлгідегі шығармасын өз жұртына насихаттау деген бо-

латынбыз. Оның ең тиімді жолы – аударма. Сол арқылы үйрену, тәжірибе мектебінен өту, шеберлік қалыптастыру мәселелерінің шешілуі. XX ғасырдың басында “Оян, қазақ!” деп жар сала келген жазба әдебиетімізге өз мақсатын жүзеге асыру үшін жаңа түрлер, жанрлар қажет еді. Оларды бірден игеріп кету, әрине, қиын болатын. Сондықтан бұрыннан дәстүрі қалыптасқан биік межедегі өзге әдебиетке еліктеу қажеттілігі өзінен-өзі келіп туды. Бірақ бұл құрғақ еліктеу емес, үйрене отырып, өзіндік жол табуға ұмтылған ізденісті еліктеу еді. Өзге шығармаларды аударып отырып, әлемдік әдебиетте қалыптасқан көркемдік әдіс-тәсілдерді игерді,

төл әдебиетімізді жаңа жанр, соны түрлермен молықтырды. Сөйтіп, қазақ әдебиеті, әдебиетпен бірге тіл өркен жайды. Оларды қызғыш құстай қорғаған қазақ зиялыларының еңбегі текке кетпей, қазақ тілі өлмес тілге айналды.

Сонау ғасыр басындағы қазақ зиялыларының тіл мен әдебиет өркендеуі жолындағы күрес тарихы осындай еді. Мына XXI ғасыр басында да сол күрес әлі жалғасып келе жатқан секілді. Оған дәлел бүгінгі елім деп, еміренген азамат пен тілім деп жүрген зиялы тілегінің бір жерден шығуы. Аңсаған арман мен тілеген тілектің ертеңгі күні орындаларына еш күмән жоқ.

Әдебиеттер

- 1 Мұқанұлы С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1932. – 326 б.
- 2 Қазақ. – 1914. – №79.
- 3 Қазақ. – 1914. – №80.
- 4 Қазақ. – 1916. – №167.
- 5 Ибраһимов Галимжан Әсэрлэр. Сегиз томда, 5-ші том, Қазан, 1970. – 430 б.
- 6 Қазақ. – 1916. – №164.

References

- 1 Mұqanұly S. XX gasyrdagy qazaq adebieti. – Qyzylorda, 1932. - 326 b.
- 2 Qazaq, 1914. – №79.
- 3 Qazaq, 1914. – № 80.
- 4 Qazaq, 1916. – № 167.
- 5 Ibrashimov Galimzhan Asarlar. Segiz tomda, 5 shi tom Qazan 1970. – 430 b.
- 6 Qazaq, 1916. – №164.